

تأثیر ظرفیت پذیرش اجتماعی گردشگری عشایری در توسعه پایدار (ایل قشقایی تیره هیبت لو)

قاسم زارعی^۱، هاتف حاضری^۲، لیدا علی نژاد سلیم^۳

چکیده

ظرفیت پذیرش گردشگری مفهومی از فعالیت‌های گردشگری است که در آن گردشگری بدون ایجاد خسارت جبران‌ناپذیر به جامعه میزبان انجام شود. در همین راستا برنامه‌ریزان گردشگری در زمینه ظرفیت تحمل (پذیرش) مقصد معتقدند که جامعه میزبان برای رشد و توسعه گردشگری ظرفیت معینی دارد و رشد فراتر از حد ظرفیت آن، منجر به بروز پیامدهای اجتماعی و زیست محیطی خواهد شد. این تحقیق به دنبال مطالعه تأثیر ظرفیت پذیرش اجتماعی گردشگری عشایری در توسعه پایدار گردشگری عشایری تیره هیبت‌لو در استان فارس است. در این مطالعه برای جمع‌آوری اطلاعات از روش‌های مطالعه کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شده است. به این صورت که اطلاعات میدانی با استفاده از توزیع یک پرسشنامه محقق ساخته در بین عشایر تیره هیبت‌لو استان فارس بدست آمده است که در بین نمونه‌ای به حجم ۲۱۸ نفر توزیع شده است. نتایج آزمون فرضیات بیان‌گر آن است که هر کدام از شاخص‌های جمعیت، اشتغال، مسیرهای گردشگری، رفاه، امنیت و اثرات روانشناختی که در ظرفیت پذیرش اجتماعی منطقه عشایری تیره هیبت‌لو مورد مطالعه قرار گرفتند تأثیر مستقیم و معناداری بر توسعه پایدار گردشگری داشته‌اند. بر اساس یافته‌های پژوهش به دست‌اندرکاران گردشگری پیشنهاد می‌شود برای توسعه پایدار گردشگری عشایری، شاخص‌های ظرفیت پذیرش اجتماعی را مد نظر قرار دهند.

واژگان کلیدی: ظرفیت پذیرش اجتماعی، گردشگری عشایری، توسعه پایدار.

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۱۰/۱۴

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۲/۲۹

^۱ دکتری مدیریت بازرگانی، استادیار دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول) (Email: info@drgz.ir)

^۲ دکتری اقتصاد مالی، استادیار دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (Email: Hatef_hazeri@yahoo.com)

^۳ دانش آموخته کارشناسی ارشد مدیریت جهانگردی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (Email: Lida5904@yahoo.com)

مقدمه

در دهه‌های اخیر رشد و توسعه صنعت گردشگری و اتخاذ آن به عنوان یکی از فعالیت‌های عمده اقتصادی از طرف کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه و رقابت مقاصد عمده گردشگری در جهت جذب گردشگران، برنامه‌ریزان را بر آن داشته تا جهت افزایش درآمدهای حاصله از فعالیت‌های گردشگری به دو مقوله مهم توجه نمایند: اول: افزایش رضایت گردشگران و ارتقای لذت و کیفیت تجربه‌ی گردشگری؛ دوم: تلاش در جهت حفظ منافع جوامع میزبان. دستیابی به این دو مهم از طریق شناسایی، تعیین و ارتقای ظرفیت پذیرش گردشگری این مقاصد میسر می‌گردد زیرا توسعه فعالیت‌های گردشگری بیش از ظرفیت پذیرش این مقاصد کاهش کیفیت تجربه گردشگری و افول میزان رضایت جوامع میزبان و نارضایتی آنان از توسعه فعالیت‌های گردشگری را در پی خواهد داشت (سیف‌الدینی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۷).

به منظور کنترل تاثیرات منفی حاصل از گردشگری، امروزه مفهوم گردشگری پایدار به عنوان مفهومی نو برای مقابله با آثار مخرب توسعه گردشگری مطرح شده است (صیامیان گرجی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲). بطور کلی، ظرفیت پذیرش به همراه پایداری، اشاره به آن دارد که پایداری به عنوان یک شرط لازم و ضروری باید در تعیین میزان جمعیت، معادل ظرفیت تحمل یا پایین‌تر از میزان ظرفیت تحمل در یک ناحیه باشد (وی و همکاران^۱، ۲۰۱۶: ۸۹). برنامه‌ریزان گردشگری در زمینه ظرفیت تحمل مقصد معتقدند که جامعه میزبان برای رشد و توسعه گردشگری ظرفیت معینی دارد و رشد فراتر از حد ظرفیت آن، منجر به بروز پیامدهای اجتماعی و زیست محیطی خواهد شد و پس از مدتی کاهش منافع سرمایه‌گذاری‌های گردشگری را در پی می‌آورد (حاتمی، ۱۳۹۲: ۲).

ظرفیت پذیرش اجتماعی یکی از انواع ظرفیت پذیرش گردشگری است که هم سطح تحمل جامعه میزبان و هم کیفیت تجربه‌ی دیدارکنندگان را در برمی‌گیرد (شکاری، ۱۳۹۰: ۶). ظرفیت پذیرش اجتماعی را می‌توان از طریق شاخص‌هایی چون: جمعیت، مسیرهای گردشگری، رفاه اجتماعی، امنیت، سلامتی و اثرات روانشناختی مورد بررسی قرار داد (فرهودی و شورچه، ۱۳۸۳: ۲۸)؛ مطالعه هر یک از شاخص‌های عنوان شده این امکان را می‌دهد تا ظرفیت پذیرش گردشگری در شاخه‌های مختلف گردشگری تعیین شود. امروزه گردشگری به شکل‌های مختلفی از قبیل گردشگری شهری، گردشگری فرهنگی، گردشگری مذهبی، گردشگری کشاورزی، گردشگری روستایی، گردشگری عشایری، ژئوتوریسم و گردشگری طبیعی و غیره مشاهده می‌شود (عزیزپور فرد و قبادی علی آبادی، ۱۳۹۲: ۲). در این میان گردشگری عشایری به عنوان یکی از نوین‌ترین زیرشاخه‌های گردشگری در ایران، سهم برجسته‌ای را به خود اختصاص می‌دهد و هر سال توجه گردشگران زیادی را به خود جلب می‌کند؛ از این رو تعیین نقش ظرفیت جمعیت پذیرش اجتماعی بر توسعه پایدار گردشگری ضروری به نظر می‌رسد.

استان فارس با مرکزیت شهر شیراز بخاطر موقعیت جغرافیایی خود و وضعیت طبیعی مساعد برای شیوه زندگی و کوچ نشینی در ایامی از سال، از دیرباز فضایی برای زندگی روستایی و کوچ نشینی محسوب می‌گردد. ایلات فارس در مقایسه با سایر ایران از لحاظ وسعت قلمرو و سکونت و جابه‌جایی مهم‌تر و معتبرتر می‌باشند، مجموع ایلات فارس را بالغ بر چهل ایل و طایفه ذکر کرده‌اند که بنا بر عقیده برخی غالب آن‌ها از نواحی دور دست به فارس آمده‌اند (دهقانی، ۱۳۹۳: ۳). تیره هیبت‌لو یکی از ایلات گردش‌گرپذیر استان فارس می‌باشد که در چند سال اخیر در جذب گردشگران داخلی و خارجی موفق عمل نموده است. تیره هیبت‌لو از طایفه ششبلوکی ایل قشقایی، از دیرباز با سنن و فرهنگ عشایری در قلمروهای خود تردد نموده‌اند. ساختار اجتماعی و عرفی تیره هیبت‌لو نیز از ساختار ویژه جوامع عشایری (ایل، طایفه، تیره، بنکو) مستثنی نیست و هنوز نظام ریش سفیدی و احترام و تبعیت از نظام مدیریت عرفی، اقتدار نسبی خود را حفظ کرده است. تیره هیبت‌لو از طایفه ششبلوکی، ایل قشقایی می‌باشد و در حال حاضر دارای ۷۰ خانوار کوچنده با جمعیتی در حدود ۳۰۰ نفر می‌باشد که به زندگی کوچ نشینی در مراتع ییلاقی، قشلاقی و میانبند در محدوده قلمرو خود مشغولند. شغل غالب این افراد در درجه اول دامداری و سپس شغل‌های مرتبط می‌باشد. سبک زندگی مبتنی بر کوچ عشایر و تنوع زیستی واقع

^۱ Wei et al

در قلمروها، از دیرباز مورد توجه گردشگران و علاقمندان به حفظ طبیعت بوده است. شکل شماره ۱ موقعیت جغرافیایی منطقه‌ی مورد مطالعه را نشان می‌دهد.

شکل (۱): موقعیت نسبی قلمرو ایل قشقایی - تیره هیبت لو

در این راستا محقق در این پژوهش به مطالعه تاثیر ظرفیت پذیرش اجتماعی بر میزان دستیابی به توسعه پایدار گردشگری را در ایل قشقایی تیره هیبت لو بعنوان یکی از مقاصد مهم گردشگری عشایری کشور پرداخته است.

مبانی نظری

توسعه پایدار گردشگری

مفهوم توسعه پایدار در اواخر دهه ۱۹۸۰ پس از برگزاری کنفرانس جهانی زمین در سال ۱۹۹۲ به طور جدی مطرح گشت که آن را این گونه تعریف کرده اند: «توسعه ای که نیازهای نسل حاضر را با در نظر گرفتن توانایی نسل‌های بعدی برای پاسخ‌گویی به نیازهای خود تامین می‌نماید و شامل فرآیند برنامه‌ریزی، پایش و کنترل مستمر است» (مرادی مسیحی و قاسمی: ۱۳۹۳، ۱۰۸).

امروزه صنعت گردشگری به عنوان یکی از صنایع مهم توسعه‌ی پایدار در هر جامعه‌ای محسوب می‌شود، که از تحرک بالایی در تغییرات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، شهری و محیطی برخوردار است؛ و به عنوان یکی از منابع درآمد و ایجاد اشتغال در سطح ملی می‌تواند، رهیافتی برای توسعه‌ی پایدار در قلمرو محلی و ملی به شمار آید (امین بیدختی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲). سازمان جهانی گردشگری^۱ توسعه پایدار گردشگری را شامل کیفیت زندگی برای جامعه میزبان، رضایت گردشگران، حفظ محیط زیست و منابع انسانی و اجتماعی مورد استفاده در فرایند گردشگری می‌داند (رکن‌الدین افتخاری و قادری، ۱۳۸۱: ۳۳). دیگر نقش توسعه‌ی گردشگری در پایداری اقتصاد محلی بطور گسترده برای همگان شناخته شده است. قابلیت این صنعت برای ایجاد درآمد و اشتغال‌زایی عنصری است که می‌تواند توسعه را دست‌خوش تغییر کند (اندریوتیس و واقان^۲، ۲۰۰۳). به طوری که پژوهش‌گران دیگر نیز اخیراً بیان داشته‌اند که با کاهش یافتن صنایع سنتی و قدیمی، بعضی از اجتماعات به دنبال یافتن راهی جایگزین‌اند تا بوسیله‌ی آن بتوانند منابع اقتصادی را برای توسعه‌ی جامعه محلی تقویت کنند (لیپ^۳، ۲۰۰۷؛ تی و کابانبان^۴، ۲۰۰۷؛ وانگ و همکاران، ۲۰۱۰). برخی نیز معتقدند گردشگری مناسب‌ترین گزینه برای توسعه بوده است، به دلیل اینکه گردشگری می‌تواند منافع اقتصادی بالایی را برای ساکنان

¹ UNWTO

² Andriotis & Vaughan

³ Lepp

⁴ Teh & Cabanban

محلی (برامول و لان^۱، ۱۹۹۳، مهمت اوغلو^۲؛ آدریان و همکاران^۳، ۲۰۱۳) توسعه‌ی مقاصد میزبان (بو و باصر^۴، ۲۰۰۶) و یک تجربه کیفی و شناخت وسیعی را برای بازدید کننده فراهم کند (امین بیدختی، ۱۳۹۳: ۲).

ظرفیت پذیرش گردشگری

با پیدایش مفاهیم توسعه پایدار و طراحی اصول و ضوابط آن، رعایت تعادل میان توسعه اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی مبتنی بر خصوصیات مناطق میزبان اهمیت یافته و برنامه‌ریزان بر آن شدند تا با استفاده از روش‌های مختلف نسبت به تعیین حدود و ثغور فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی اقدام کنند. ظرفیت پذیرش یا همان ظرفیت قابل تحمل یکی از روش‌های است که برای برآورد میزان فعالیت‌های یاد شده مدنظر قرار گرفت (نوری و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۱).

این مسئله که یک جاذبه گردشگری می‌تواند پذیرای چه تعداد دیدار کننده باشد، اغلب در قالب ظرفیت پذیرش مطرح می‌شود. پیشینه‌ی ظرفیت پذیرش به عنوان یک مفهوم مدیریتی در زمینه‌ی تفرج به اواسط دهه‌ی ۱۹۳۰ بر می‌گردد. اما توجه به این مفهوم در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ به اوج خود رسید، و این زمانی بود که رشد کاربری تفریحی موجب افزایش نگرانی در مورد میزان مناسب استفاده و انواع کاربری در مکان‌های تفرجی ایالات متحده گردید (شکاری، ۱۳۹۰: ۱۸). کاربرد اولیه ظرفیت پذیرش در حوزه گردشگری و تفرج نشان داد که این مفهوم در بافت مدیریتی جدید، مفهوم پیچیده‌تری است. در ابتدا همان‌طور که انتظار می‌رفت کانون توجه، رابطه میان میزان استفاده و اثرات زیست محیطی بود. فرض بر این بود که افزایش تعداد دیدار کنندگان موجب بروز اثرات زیست محیطی بیش‌تری می‌شود، که این اثرات از طریق فشردگی خاک، و تخریب پوشش گیاهی و متغیرهای مرتب با آن اندازه‌گیری می‌شد. اما به زودی مشخص شد که بعد دیگری از ظرفیت پذیرش با جنبه‌های اجتماعی با تجربه‌ی دیدار کنندگان سر و کار دارد (همان، ۳۸). بطور کلی، ظرفیت پذیرش به همراه پایداری، اشاره به آن دارد که پایداری به عنوان یک شرط لازم و ضروری باید در تعیین میزان جمعیت، معادل ظرفیت تحمل یا پایین‌تر از میزان ظرفیت تحمل در یک ناحیه باشد (وی و همکاران، ۲۰۱۶: ۸۹). به بیان دیگر ظرفیت پذیرش گردشگری مفهومی از فعالیت‌های گردشگری است که بدون ایجاد خسارت جبران ناپذیر به جامعه میزبان اتلاق می‌شود (ژورادو و همکاران، ۲۰۱۳: ۲). برنامه‌ریزان گردشگری در زمینه ظرفیت تحمل مقصد معتقدند که جامعه میزبان برای رشد و توسعه گردشگری ظرفیت معینی دارد و رشد فراتر از حد ظرفیت آن، منجر به بروز پیامدهای اجتماعی و زیست محیطی خواهد شد و پس از مدتی کاهش منافع سرمایه‌گذاری‌های گردشگری را در پی می‌آورد (حاتمی، ۱۳۹۲: ۲).

مفهوم ظرفیت تحمل یک مقصد گردشگری مبتنی بر این فرض است که دیر یا زود یک مقصد گردشگری به نقطه‌ای خواهد رسید که از آن پس افول در شرایط مطلوب در آن مشاهده خواهد شد. (حسن پور و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۸۱).

به نقل از سازمان جهانی گردشگری (WTO)، تعریف زیر از ظرفیت پذیرش گردشگری بیان می‌شود (حاتمی، ۱۳۹۲: ۳۶):

- تعدادی از دیدار کنندگان که یک سایت می‌تواند در خود جای دهد بدون آن که به محیط فیزیکی آن صدمه وارد شود و بدون آن که برای جامعه میزبان مشکلات اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی ایجاد شود.
- تعدادی از دیدار کنندگان که با تصویر محصول گردشگری و تجارب فرهنگی و زیست محیطی که گردشگران در پی آن‌ها هستند، سازگار باشند. در این تعریف به حفظ تعادل میان توسعه و حفاظت نیز اشاره شده است.

به طور کلی ظرفیت پذیرش تکنیک پایه‌ای است که به طور وسیع برای تعریف ظرفیت یک مکان برای پذیرش حداکثر سطح توسعه مانند گردشگری، کشاورزی، صنعت، ساخت و ساز زیربنایی یا روبنایی و سایر موارد به کار می‌رود. همان‌گونه که فعالیت‌ها مختلف است ظرفیت پذیرش مطابق کاربری‌های خاص قابل تعریف است. در جدول ۱-۱ انواعی از تعریف ظرفیت پذیرش آورده شده است:

¹ Bramwell & Lane

² Mehmetoglu

³ Adrian et al.

⁴ Boo & Busser

جدول (۱): تعاریف ظرفیت پذیرش منبع: (حاتمی، ۱۳۹۲:۳۷)

اندازه گیری ظرفیت مکان یا ساختمان که برای گردشگران امکان بازدید از آن است و محدودیت ماورای آن که هر مکانی ممکن است از اثرات گردشگری رنج ببرد.	Middleton and Hawkins 1988
میزان فعالیت انسان که یک مکان می تواند بدون تخریب محیط، تاثیر منفی بر محیط یا کاهش رضایتمندی از محصول گردشگری بپذیرد.	Chamberlin 1997
حداکثر تعداد افراد که ممکن است از مکان گردشگری همزمان بازدید کنند بدون تخریب محیط فیزیکی، اقتصادی و اجتماعی و کاهش غیرقابل قبول در کیفیت تجربه گردشگران	WTO 1997
حداکثر تعداد گردشگرانی که می توانند در محلی حضور یابند بدون آنکه موجب تخریب بیش از اندازه محیط شوند و یا کاهش خشنودی گردشگران را ایجاد کنند.	Hovinen and Middleton 1988
سطحی از رشد گردشگری که مردم محلی عدم تعادل را در هزینه های توسعه گردشگری ملاحظه نمایند.	D.Amore 1998
ظرفیت جذب گردشگر در یک مقصد گردشگری، قبل از محسوس شدن آثار منفی در نگاه جمعیت محلی	O'Reilly 1986
ابزاری که در آن غالبا تاثیر متقابل فعالیت های تفریحی یا اکوسیستم طبیعی یا نیمه طبیعی و نیز مراجعه کنندگان با یکدیگر در نظر گرفته می شود.	Inskeep 1991
بررسی ظرفیت پذیرش شیوه اساسی در فرایند برنامه ریزی است که در نهایت توسعه و حدود استفاده بازدیدکنندگان را تعیین می کند.	Cooke and Getz 1982-3

ظرفیت پذیرش اجتماعی

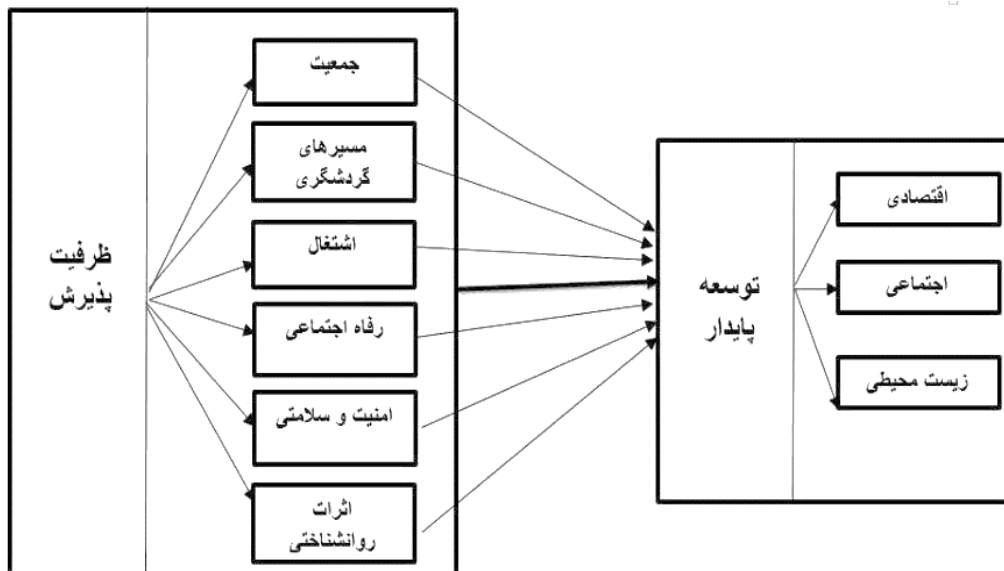
برای تبیین ظرفیت پذیرش گردشگری سه شاخص شامل شاخص های فیزیکی - اکولوژیکی، شاخص های اجتماعی - جمعیتی و شاخص های اقتصادی - سیاسی پیشنهاد شده است که باتوجه به نوع مکان و اهداف گردشگری اولویت و اهمیت هر کدام از شاخص ها متفاوت است (حاتمی، ۱۳۹۲: ۴۰). از بین این شاخص ها تمرکز مطالعه حاضر بر ظرفیت پذیرش اجتماعی است. حداکثر سطح استفاده (از لحاظ تعداد دیدار کنندگان و فعالیت های آنان) که یک مکان می تواند پذیرا باشد، بدون آن که دیدار کنندگان و جامعه ی میزبان متحمل اثرات منفی (در سطح غیر قابل قبول) شوند؛ به عبارت دیگر، سطحی از استفاده که بیش از آن اثرات اجتماعی از آستانه های قابل قبولی که توسط استانداردهای ارزشیابی تعیین شده فراتر می رود (میرزایی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲). ارزیابی آستانه های ظرفیت پذیرش اجتماعی شاید در مقایسه با دیگر انواع ظرفیت ها دشوارترین باشد؛ زیرا این آستانه ها تا حد زیادی به ادراک، ارزش ها و قضاوت های افراد، وابسته اند (ساوریادس^۱، ۲۰۰۰؛ کوکوسیسی و مکسا^۲، ۲۰۰۲). تحقیقات انجام شده در زمینه ی ظرفیت تحمل اجتماعی نشان داده اند که این مفهوم را می توان از طریق ایجاد شاخص ها و استانداردهای کیفیت برای تجربه ی دیدار کنندگان کارا تر به کار گرفت. شاخص های کیفیت، متغیرهای مشخص و قابل سنجشی هستند که کیفیت تجربه ی گردشگران را مشخص می کنند و استانداردهای کیفیت، حداقل شرایط قابل قبول برای متغیرهای شاخص را تعیین می نمایند (ضیایی و شکاری، ۱۳۹۲: ۳۵)؛ با این حال یکی از دشوارترین مسائل در این رویکرد، چگونگی تعیین استانداردهای کیفیت است. ظرفیت پذیرش اجتماعی یکی از انواع ظرفیت پذیرش گردشگری است که هم سطح تحمل جامعه میزبان و هم کیفیت تجربه ی دیدار کنندگان را در بر می گیرد (شکاری، ۱۳۹۰: ۶). ظرفیت پذیرش اجتماعی را می توان از طریق شاخص هایی چون: جمعیت، مسیرهای گردشگری، رفاه اجتماعی، امنیت، سلامتی و اثرات روانشناختی مورد بررسی قرار داد (فرهودی و شورچه، ۱۳۸۳: ۲۸)؛ مطالعه هر یک از شاخص های عنوان شده این امکان را می دهد تا ظرفیت پذیرش گردشگری در شاخه های مختلف گردشگری تعیین شود.

¹ Saveriades

² Coccossis, H. and Mexa

مدل مفهومی تحقیق

جهت مطالعه ظرفیت پذیرش اجتماعی گردشگری عشایری در راستای توسعه پایدار و همچنین با توجه به اهداف و فرضیه‌های تحقیق، مدل مفهومی زیر طراحی گردید تا در راستای این مدل ظرفیت پذیرش اجتماعی از منظر عشایر تیره هیبت لو مورد مطالعه قرار گیرد. مدل سازی ظرفیت پذیرش با مشخص کردن وضعیت توسعه گردشگری به تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی‌های مرتبط و ارتقاء درک و آگاهی محققان حوزه‌های مقصد کمک می‌کند. ابعاد متغیر توسعه پایدار از مدل کوکوسیس (۱۹۹۶) و ابعاد ظرفیت پذیرش اجتماعی از مدل کوکوسیس و مکسا (۲۰۰۲) احصاء گردیده است.

شکل (۲): چهارچوب مفهومی پژوهش

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است. پرسش‌نامه ابزار جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز پژوهش بود. در این پژوهش روش نمونه‌گیری در دسترس بوده است. ایل قشقایی از ۶ طایفه تشکیل شده که طایفه شش بلوکی یکی از بزرگترین طایفه‌های قشقایی می‌باشد که از ۲۰ تیره تشکیل شده است؛ تیره هیبت‌لو یکی از این ۲۰ تیره می‌باشد که جمعیت آن طبق اظهار نظر فعالان گردشگری عشایری پیرامون این تیره بین ۴۰۰ تا ۴۵۰ نفر تخمین زده شده است. در زمان شروع مطالعه این پژوهش بررسی‌های انجام شده نشان داد که به علت مهاجرت عده‌ای از عشایر این تیره به شهرهای اطراف برای کسب درآمد و اشتغال، جمعیت در منطقه عشایری مورد مطالعه حدود ۳۰۰ نفر (۷۰ خانوار) می‌باشد؛ در نتیجه، با توجه به پایین بودن حجم جامعه‌ی مورد پژوهش، تعداد ۲۵۰ پرسشنامه جهت توزیع میان کل افراد جامعه در نظر گرفته شد که به علت محیط عشایری بودن و حجم کارها و عدم امکان کسب تحصیلات بالا برای همه‌ی افراد جامعه، در راستای تحقق اهداف پژوهش، برای درک بهتر سوالات پرسشنامه پژوهش، تصمیم گرفته شد تا از طریق مصاحبه، سوالات پرسشنامه را برای بیشتر افراد جامعه (مانند افراد سال‌خورده و یا گروه‌های سنی پایین) بصورت شفاهی مطرح شود؛ پس از حذف پرسشنامه‌های مخدوش تعداد ۲۱۸ پرسشنامه نهایی جمع‌آوری شد.

در این پژوهش، به منظور انجام محاسبات آماری، پاسخ به پرسش‌ها و آزمون فرضیه‌ها از نرم‌افزار SPSS۲۴ استفاده شده است. به این صورت که برای آزمون پایایی پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ^۱ جهت بررسی نرمال بودن داده‌ها از آزمون کلموگروف -

^۱ Cronbach's Alpha

اسمیرنف^۱ و همچنین جهت بررسی فرضیه‌های پژوهش از آزمون‌های ضریب همبستگی اسپیرمن، رگرسیون خطی ساده و رگرسیون خطی چندگانه^۲ استفاده گردیده است.

یافته‌ها

آمار توصیفی متغیرهای پژوهش و ابعاد آن‌ها در جدول ۲ نشان داده شده است. همانطور که مشاهده می‌شود. میانگین تمامی متغیرها بیشتر از حد متوسط محاسبه شده است. جزئیات آمار توصیفی در جدول ۲ قابل مشاهده است.

جدول (۲): شاخص‌های توصیفی ظرفیت پذیرش اجتماعی، توسعه پایدار گردشگری و مولفه‌های آن‌ها

سازه پژوهش	تعداد سوالات	شاخص‌های مرکزی		شاخص‌های پراکندگی		طیف سوالات	
		میانگین	میانه	وار یانس	انحراف معیار	مینیمم نمرات	ماکسیمم نمرات
مولفه‌های ظرفیت پذیرش اجتماعی	شاخص جمعیت	۳,۲۷	۳,۲۵	۰,۹۲	۰,۹۶	۱	۵
	شاخص اشتغال	۳,۷۹	۴	۰,۵۰	۰,۷۱	۱	۵
	شاخص مسیرهای گردشگری	۳,۶۱	۳,۶۶	۰,۵۷	۰,۷۶	۱	۵
	شاخص رفاه اجتماعی	۳,۰۴	۳,۰۰	۰,۹۴	۰,۹۷	۱	۵
	شاخص امنیت و سلامتی	۳,۳۱	۳,۳۳	۰,۸۰	۰,۸۹	۱	۵
	شاخص اثرات روانشناختی	۳,۷۵	۴	۰,۵۷	۰,۷۵	۱	۵
ظرفیت پذیرش اجتماعی		۳,۴۶	۳,۴۵	۰,۳۷	۰,۶۱	۱	۵
مولفه‌های توسعه پایدار گردشگری	اقتصادی	۳,۸۱	۴	۰,۶۶	۰,۸۱	۱	۵
	اجتماعی و فرهنگی	۳,۳۳	۳,۶۶	۱,۲۹	۱,۱۳	۱	۵
	حفظ محیط زیست و منابع	۳,۶۰	۳,۶۶	۰,۴۷	۰,۶۸	۱	۵
	توسعه پایدار گردشگری	۳,۵۸	۳,۷۷	۰,۴۹	۰,۷۰	۱	۵

در ادامه به بررسی فرضیه‌های پژوهش پرداخته می‌شود:

- رعایت شاخص‌های ظرفیت پذیرش اجتماعی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر تاثیر معناداری دارد. همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود: چون سطح معناداری متغیر ظرفیت پذیرش اجتماعی کمتر از سطح خطای ۰,۰۵ محاسبه شده است، به لحاظ آماری ظرفیت پذیرش اجتماعی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر با بتای (۰,۸۲۰) تاثیر معنادار دارد ($p < 0.05$). به عبارتی با افزایش یک انحراف استاندارد در ظرفیت پذیرش اجتماعی، توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر به اندازه ۰,۸۲۰ انحراف استاندارد افزایش خواهد یافت. بنابراین می‌توان اظهار نظر کرد که با احتمال ۹۵ درصد و با توجه به داده‌های گردآوری شده فرضیه اصلی پژوهش مبنی بر وجود تاثیرگذاری ظرفیت پذیرش اجتماعی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر معنادار می‌باشد.

جدول (۳): نتایج رگرسیون خطی بین متغیرهای مستقل و وابسته

متغیرها	ضرایب غیر استاندارد		ضرایب استاندارد	مقدار t	سطح معناداری t
	B	خطای استاندارد			
عرض از مبدأ، (Constant)	۰,۳۱۹	۰,۱۵۸	-	۲,۰۲۱	۰,۰۴۵
ظرفیت پذیرش اجتماعی	۰,۹۴۲	۰,۰۴۵	۰,۸۲۰	۲۱,۰۳۶	۰,۰۰

¹ Kolomogorov - Smirnov

² Multiple Regression Analysis

در ادامه برای بررسی سایر فرضیات پژوهش از رگرسیون خطی ساده و چند متغیره استفاده شده است. جدول ۴ اصلی ترین و مهمترین خروجی روش رگرسیون چند متغیره می باشد که با توجه به نتایج آن می توان در خصوص تایید یا رد فرضیات اظهار نظر کرد. آماره دوربین- واتسون برابر با ۱,۹۳ و بین ۱/۵ و ۲/۵ قرار گرفته که استقلال خطاها را نشان می دهد. مقدار VIF تمامی متغیرهای مستقل مدل کمتر از ۵ محاسبه شده که نشان از نبود مشکل هم خطی در بین متغیرهای مستقل است.

جدول (۴): نتایج رگرسیون خطی بین متغیرهای مستقل و وابسته

متغیرها	ضرایب غیر استاندارد		ضرایب استاندارد	مقدار t	سطح معناداری	آماره های هم خطی	
	B	خطای استاندارد				VIF	تولانس
عرض از مبدا، (Constant)	۰,۲۹۹	۰,۱۷	-	۱,۷۵۵	۰,۰۸۱	-	-
شاخص جمعیت	۰,۱۴۴	۰,۰۳۶	۰,۱۹۷	۳,۹۵۷	۰,۰۰	۱,۶۶۷	۰,۶۰۰
شاخص اشتغال	۰,۱۰۴	۰,۰۵۲	۰,۱۰۶	۲,۰۰۶	۰,۰۴۶	۱,۸۶۶	۰,۵۳۶
شاخص مسیرهای گردشگری	۰,۳۰۷	۰,۰۵۰	۰,۳۳۳	۶,۱۴۰	۰,۰۰	۱,۹۸۰	۰,۵۰۵
شاخص رفاه اجتماعی	۰,۱۲۲	۰,۰۳۳	۰,۱۶۹	۳,۷۲۵	۰,۰۰	۱,۳۸۱	۰,۷۲۴
شاخص امنیت و سلامتی	۰,۱۲۶	۰,۰۳۷	۰,۱۶۲	۳,۴۲۵	۰,۰۰۱	۱,۵۰۱	۰,۶۶۶
شاخص اثرات روانشناختی	۰,۱۳۹	۰,۰۴۲	۰,۱۴۹	۳,۳۰۳	۰,۰۰۱	۱,۳۷۲	۰,۷۲۹

- شاخص جمعیت بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر تاثیر معناداری دارد. شاخص جمعیت به عنوان یکی از شاخص های ظرفیت پذیرش با سطح معناداری شاخص جمعیت با مقدار آماره تی ۳,۹۵۷ کمتر از سطح خطای ۰,۰۵ محاسبه شده است، به لحاظ آماری می توان اظهار نظر کرد که با احتمال ۹۵ درصد شاخص جمعیت بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایری با بتای (۰,۱۹۷) تاثیر معنادار دارد ($p < 0.05$). این مقدار ضریب مسیر محاسبه شده نشان می دهد، با افزایش یک انحراف استاندارد در شاخص جمعیت، توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر به اندازه ۰,۱۹۷ انحراف استاندارد افزایش خواهد یافت و این یعنی شاخص جمعیت بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر موثر است.
- شاخص اشتغال بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر تاثیر معناداری دارد. در ادامه پژوهش سطح معناداری شاخص اشتغال با مقدار آماره تی ۲,۰۰۶ کمتر از سطح خطای ۰,۰۵ محاسبه گردید، با توجه به این نتیجه به لحاظ آماری می توان اظهار نظر کرد که با احتمال ۹۵ درصد شاخص اشتغال بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایری با بتای (۰,۱۰۶) تاثیر معنادار دارد ($p < 0.05$). این مقدار ضریب مسیر نشان می دهد که، با افزایش یک انحراف استاندارد در شاخص اشتغال، توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر به اندازه ۰,۱۰۶ انحراف استاندارد افزایش خواهد یافت و این یعنی شاخص اشتغال بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر موثر است.
- شاخص مسیرهای گردشگری بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر تاثیر معناداری دارد. سطح معناداری شاخص مسیرهای گردشگری با مقدار آماره تی ۶,۱۴۰ کمتر از سطح خطای ۰,۰۵ محاسبه شده است، به لحاظ آماری می توان اظهار نظر کرد که با احتمال ۹۵ درصد شاخص مسیرهای گردشگری بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر با بتای (۰,۳۳۳) تاثیر معنادار دارد ($p < 0.05$). این مقدار ضریب مسیر محاسبه شده نشان می دهد، با افزایش یک انحراف استاندارد در شاخص مسیرهای گردشگری، توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر به اندازه ۰,۳۳۳ انحراف استاندارد افزایش خواهد یافت و این یعنی شاخص مسیرهای گردشگری بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر موثر است.
- شاخص رفاه اجتماعی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر تاثیر معناداری دارد.

بر اساس جدول ۴ سطح معناداری شاخص رفاه اجتماعی با مقدار آماره تی ۳,۷۲۵ کمتر از سطح خطای ۰,۰۵ محاسبه گردید، با توجه به این نتیجه می‌توان این گونه اظهار نظر کرد که با احتمال ۹۵ درصد شاخص رفاه اجتماعی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر با بتای (۰,۱۶۹) تاثیر معنادار دارد ($p < 0.05$). این مقدار ضریب مسیر نشان می‌دهد که، با افزایش یک انحراف استاندارد در شاخص رفاه اجتماعی، توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر به اندازه ۰,۱۶۹ انحراف استاندارد افزایش خواهد یافت و این یعنی شاخص رفاه اجتماعی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر موثر است.

- شاخص امنیت و سلامتی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر تاثیر معناداری دارد. سطح معناداری شاخص امنیت و سلامتی با مقدار آماره تی ۳,۴۲۵ کمتر از سطح خطای ۰,۰۵ سنجیده شد که به لحاظ آماری می‌توان این گونه اظهار نظر کرد که با احتمال ۹۵ درصد شاخص امنیت و سلامتی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر با بتای (۰,۱۶۲) تاثیر معنادار دارد ($p < 0.05$). این مقدار ضریب مسیر محاسبه شده نشان می‌دهد، با افزایش یک انحراف استاندارد در شاخص امنیت و سلامتی، توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر به اندازه ۰,۱۶۲ انحراف استاندارد افزایش خواهد یافت و این یعنی شاخص امنیت و سلامتی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر موثر است.

- شاخص اثرات روانشناختی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر تاثیر معناداری دارد. سطح معناداری شاخص اثرات روانشناختی یکی دیگر از شاخص های ظرفیت پذیرش اجتماعی با مقدار آماره تی ۳,۳۰۳ کمتر از سطح خطای ۰,۰۵ محاسبه گردید، به لحاظ آماری می‌توان اظهار نظر کرد که با احتمال ۹۵ درصد شاخص اثرات روانشناختی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر با بتای (۰,۱۴۹) تاثیر معنادار دارد ($p < 0.05$). این مقدار ضریب مسیر نشان می‌دهد که، با افزایش یک انحراف استاندارد در شاخص اثرات روانشناختی، توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر به اندازه ۰,۱۴۹ انحراف استاندارد افزایش خواهد یافت و این یعنی شاخص اثرات روانشناختی بر توسعه پایدار گردشگری در مناطق عشایر موثر است.

نتیجه گیری

این مقاله به مطالعه ظرفیت پذیرش اجتماعی عشایری تیره هیبت لو، از عشایر قشقایی استان فارس، و نقش آن در توسعه پایدار گردشگری پرداخت. بطور کلی نتایج این پژوهش نشان داد که رعایت ظرفیت پذیرش گردشگری عشایری بر توسعه پایدار گردشگری تاثیر مثبت و معناداری دارد. همچنین بر اساس نتایج پژوهش تمامی شش شاخص ظرفیت پذیرش اجتماعی بر توسعه پایدار گردشگری عشایری تاثیر دارد.

بر اساس نتایج پژوهش توجه به مسیرهای گردشگری بر توسعه پایدار گردشگری تاثیر دارد. بر این اساس پیشنهاد میگردد که مدیران گردشگری به ساماندهی مسیرهای گردشگری توجه ویژه‌ای نموده و سعی گردد که توجه بیشتری به مسیرهای گردشگری و بهینه‌یابی مسیر دسترسی برای گردشگران منظور نمایند. به طور مشخص، شناسایی و وجود مسیر بهینه از لحاظ گردشگری و توجه به تقویم حرکتی عشایر و مسیر کوچ آن‌ها به طراحی بسته های سفر متنوع کمک خواهد نمود، همچنین این توجهات به مسافرین کمک می‌کند تا تصمیمات بهتری را در انتخاب مسیر در رسیدن به نقطه گردشگری داشته باشند.

بر اساس نتایج پژوهش شاخص جمعیت بر توسعه پایدار گردشگری تاثیر دارد. بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که تعداد گردشگران مناطق عشایری تاثیر معناداری بر توسعه پایدار گردشگری در این مناطق دارند. بر این اساس برنامه‌ریزی گردشگری برای مناطق گردشگری بایستی با ظرفیت مشخص صورت پذیرد و سقف تعداد گردشگران مراجعه کننده به این مناطق، بایستی متناسب با ظرفیت پذیرش منطقه تعریف گردد و برای توسعه پایدار از پذیرش گردشگران بیش از ظرفیت خودداری نمود.

بر اساس نتایج تحقیق شاخص اشتغال بر توسعه پایدار گردشگری عشایری تاثیر دارد. بر این اساس پیشنهاد می‌شود که همچنین پیشنهاد میگردد که مدیران گردشگری با اتخاذ تدابیر مناسب، سعی در افزایش آگاهی جامعه میزبان از مزایای توسعه گردشگری نموده و از

طریق آموزش به جامعه عشایری آنها را برای استفاده از فرصت‌های شغلی و منافع اقتصادی آماده نمایند. بطور کلی از طریق بهبود وضع اقتصادی و افزایش حس تعلق به سنت‌ها، آنها علاقه مند به مشارکت در فرآیند توسعه گردشگری خواهند شد. نکته‌ی دیگر این که ساز و کارها باید به گونه‌ای طراحی شوند که سود مادی حاصل از بازدید گردشگر، نصیب عشایر گردد؛ در حال حاضر این تورهای گردشگری هستند که بیشترین سود را از آن خود می‌کنند.

بر اساس نتایج پژوهش عوامل روانشناختی بر توسعه پایدار گردشگری عشایر تاثیر دارد. این مسئله که مبادا توسعه گردشگری با توجه به تعصب عشایر نسبت به آداب و رسوم ایلی حوزه‌ی خصوصی و حریم شخصی عشایر را تحت الشعاع خویش قرار دهد و از نظر روانشناختی به آن ضربه بزند بسیار حائز اهمیت می‌باشد. در این رابطه می‌توان از تجربه‌ی سایر کشورهای دنیا؛ مانند مغولستان الگو برداری کرد. با ساخت واحدهای نمادین از اسکان عشایر می‌توان از ورود هر لحظه‌ای گردشگر به حریم خصوصی و منازل ایلات جلوگیری کرد و از طرفی امکان تجربه‌ی زندگی عشایری را در اختیار گردشگران قرار داد.

پژوهش حاضر نشان داد که امنیت و سلامتی بر توسعه پایدار گردشگری تاثیر دارد. بر این اساس پیشنهاد می‌شود مدیران گردشگری، با تدوین برنامه‌های مدیریتی، سعی در بهبود زیرساخت‌های امنیتی و سلامتی در مناطق عشایری نمایند. برنامه‌ریزی باید به گونه‌ای باشد که توسعه گردشگری بر امنیت مردم محلی تاثیر منفی نداشته باشد و اثرات منفی آن بر سلامت مردم محلی کنترل شود. مطالعه حاضر نشان داد رفاه اجتماعی در توسعه پایدار گردشگری تاثیر دارد. بر این اساس پیشنهاد می‌شود برای توسعه پایدار گردشگری حتما رفاه اجتماعی مردم محلی در نظر گرفته شود. برنامه‌ریزی گردشگری به گونه‌ای صورت پذیرد که به رفاه اجتماعی مردم محلی آسیب نرساند.

این پژوهش به مطالعه تاثیر ظرفیت پذیرش اجتماعی بر توسعه پایدار گردشگری عشایری پرداخت. پیشنهاد می‌شود مطالعات بعدی تاثیر سایر ابعاد ظرفیت پذیرش را بر توسعه پایدار گردشگری عشایری مورد بررسی قرار دهند. همچنین پیشنهاد می‌شود محققین بعدی به بررسی نقش آموزش به عنوان متغیر تعدیلگر در رابطه ظرفیت پذیرش و توسعه پایدار گردشگری بپردازند.

منابع

۱. اتال، یوگش "برنامه ریزی و آینده" ترجمه پرویز بیران، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره دوازدهم، صفحه ۴-۸.
۲. ازکیا، مصطفی؛ غفاری، غلامرضا (۱۳۹۳) جامعه شناسی توسعه، تهران: شرکت انتشارات کیهان.
۳. باسحا، مهدی؛ صباغ کرمانی، مجید؛ یوری، کاظم (۱۳۹۰) "بررسی کارکرد هزینه‌های بهداشتی و آموزشی دولت در بهبود شاخص‌های توسعه انسانی: مطالعه موردی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی" مجله مدیریت سلامت، شماره ۴۵ (۲۶-۱۱).
۴. بیرو، آلن (۱۳۸۰) "فرهنگ علوم اجتماعی" ترجمه باقر ساروجانی، چاپ چهارم، تهران: کیهان.
۵. پناهی، حسین؛ آل عمران، سیدعلی (۱۳۹۴) "بررسی تاثیر مخارج بهداشتی دولت بر رشد اقتصادی در کشورهای سازمان همکاری‌های اقتصادی گروه D8" مجله بهداشت و توسعه، سال چهارم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۴، (۳۳۶-۳۲۷).
۶. پورفرج، علی رضا "مخارج دولت برای سرمایه انسانی و نقش آن در رشد اقتصادی ایران" مجله تحقیقات اقتصادی، شماره ۶۹، تابستان ۱۳۸۴: ۵۷-۸۶.
۷. حریری، محمد یوسف (۱۳۸۸) "فرهنگ موضوعی تشریحی علوم اقتصادی" جلد ۲، تهران: اطلاعات.
۸. ساخاراپولس، جورج؛ وودهاال، مورین (۱۳۷۳) "آموزش برای توسعه، تحلیلی از گزینش‌های سرمایه‌گذاری" پردخت وحیدی، حمید سهرابی، تهران: سازمان برنامه و بودجه.
۹. سازمان مدیریت و برنامه ریزی (۱۳۷۸) "اولین گزارش ملی توسعه انسانی جمهوری اسلامی ایران" تهران: سازمان مدیریت و برنامه ریزی.
۱۰. سریع القلم، محمود (۱۳۹۲) "عقلانیت و توسعه یافتگی ایران" چاپ ششم، تهران: نشر فرزاد.
۱۱. سن، آمارتیا (۱۳۸۸) توسعه به مثابه آزادی، وحید محمودی، تهران: دستان.

۱۲. شاهپوندی، اصغر (۱۳۹۶) "بررسی تاثیر آموزش و سلامت نیروی انسانی بر رشد اقتصادی در کشورهای عضو اپک" پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته اقتصاد، دانشگاه شهید بهشتی.
۱۳. صادقی، سیدکمال (۱۳۹۳) "بررسی رابطه بلند مدت بین مخارج آموزشی، بهداشتی، امنیت و رفاه اجتماعی و رشد اقتصادی در کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی" فصلنامه مجلس و راهبرد، سال بیست و یکم، شماره هشتاد، (۱۳۶-۱۱۳).
۱۴. عظیمی، حسین (۱۳۹۳) "مدارهای توسعه نیافتگی در اقتصاد ایران" چاپ پانزدهم، تهران: نشر نی.
۱۵. گجراتی، دامودار (۱۳۸۳) "مبانی اقتصاد سنجی" جلد اول، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۶. گریفین، کیث و مک کنلی، تری (۱۳۷۵) "تحقق استراتژی توسعه انسانی" غلامرضا خواجه پور، تهران: موسسه عالی پژوهش و تامین اجتماعی.
۱۷. گریفین، کیث و نایت، جان (۱۳۷۶) "توسعه انسانی: تاکید مجدد"، علی دینی و معصومه سادات صالحی امین، مجله برنامه و بودجه، شماره ۱۹ و ۲۰، آبان و آذر.
۱۸. گزارش توسعه انسانی ۲۰۰۳ برنامه توسعه سازمان ملل متحد متوسلی، محمود (۱۳۷۰)
۱۹. محمودی، وحید (۱۳۸۷) "رابطه رشد اقتصادی و توسعه انسانی" اطلاعات سیاسی - اقتصادی شماره ۲۵۱-۲۵۲، صفحه ۱۵۰-۱۵۷.
۲۰. مشکاتی، ابوالفضل؛ سامتی، مرتضی؛ خوش اخلاق، رحمان؛ دلالی اصفهانی، رحیم؛ عمادزاده، مصطفی "بررسی تاثیر هزینه های آموزش بر سرمایه انسانی و رشد اقتصادی با استفاده از الگوی تعادل عمومی قابل محاسبه" فصلنامه تحقیقات مدل سازی اقتصادی، شماره ۵، پاییز ۱۳۹۰: ۱۳۰-۱۰۳.
۲۱. موسوی خامنه، مرضیه؛ ودادهیر، ابوعلی؛ برزگر، نسرین (۱۳۸۹) "توسعه انسانی مبتنی بر جنسیت و آموزش زنان" مجله زن در توسعه و سیاست (پژوهش زنان) شماره ۴، زمستان ۱۳۸۹: ۷۳-۵۱.
۲۲. نوری نائینی، محمدسعید؛ قاسمی، حسام الدین؛ کاظمی تربقان، مریم سادات (۱۳۹۶) "بررسی عوامل موثر بر شاخص توسعه انسانی در ایران با استفاده از رویکرد میانگین گیری بیزی" فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی، سال هشتم، شماره بیست و نهم، زمستان ۱۳۹۶ (۶۰-۴۵).
۲۳. هلک، ژاک (۱۳۷۱) "سرمایه گذاری برای آینده آموزش و پرورش"، عبدالحسین نفیسی، تهران: انتشارات مدرسه.
24. Atalay, Refica "The education and the human capital to get rid of the middle-income trap and to provide the economic development" *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 174 (2015) 969-976 .
25. Baum, N.D and S. Lin (1993) "The Differential Effects on Economic Growth of Government Expenditures on Education, Welfare and Defense", *Journal of Economic Development*, 18.
26. Belletini, G. and C.B. Ceroni (2000) "Social Security Expenditure and Economic Growth: an Empirical Assessment", *Journal of Research in Economics*, 54.
27. Colombier, C. (2000) "Does the Composition of Public Expenditure Affect Economic Growth?" Evidence from Switzerland, Working Paper.
28. Eggoh, Jude; Houeninvo, Hilaire; Sossou, Gilles-Armand (2015) "Education, Health and Economic Growth in African Countries" *Journal of Economic Development*, Volume 40, Number 1, March 2015.
29. Hakan, Oztunc; Zar Chi Oo; Zehra Vildan Serin "Effects of Female Education on Economic Growth: A Cross Country Empirical Study" *Educational Sciences: Theory & Practice*, 2015 April, 15(2), 349-357.
30. Kurt, S. (2015) "Government Health Expenditures and Economic Growth: A Feder-Ram Approach for the Case of Turkey" *International Journal of Economics and Financial*, 5(2).
31. Narayan, S., Narayan, P. K., & Mishra, S. (2010) "Investigating the Relationship between Health and Economic Growth: Empirical Evidence from a Panel of 5 Asian Countries. *Journal of Asian Economics*" 21(4), 404-411.
32. Saviotti, Pier Paolo; Pyka, Andreas; Jun, Bogang (2016) "Education, structural change and economic development" *Structural Change and Economic Dynamics* 38 (2016) 55-68 .
33. UNDP (2003) "Human Development Report 2003", NY: Oxford University Press .
34. UNDP (2004) "Human Development Report 2004", NY: Oxford University Press .
35. UNDP (2015) "Human Development Report 2015", NY: Oxford University Press .
36. UNDP (2016) "Human Development Report 2016", NY: Oxford University Press .
37. Wang, Kuan- Min (2011) "Health Care Expenditure and Economic Growth: Quantile Panel-type Analysis" *Economic Modelling*, 28, 1112 -1139.